

ամէնէն նոր փորձերն են:

Հայոց քարոյական կեանքի վրայ յայտնուող այս սարսափելի աւերումներ, իրենց այլ եւ այլ կերպարանքին տակ, տխուր խորհրդածութիւններու կտաննն ազգի վիճակին իրաւի ծանօթ մտքերը եւ սեղմող յուզումներու մէջ կ'ըրդովնն անկեղծ սրտերը:

Ի՞նչի վերագրենք այս սարսափելի անքարոյականութիւնները. կըթուե՞նք թէ դաստիարակութեան, տնտեսագիտական պայմաններո՞ւ թէ շահախնդրական նկատումներու, որք կոսկեզօծուին ամէնէն նուիրական սկզբունքներով:

Ն ե Ր Ա Ն

ՆԻԿՈՒԱՅ ԱԼԵԿՍԵԵՒԻՉ ՆԵԿՐԱՍՈՎ.

(Մահուան քսան և հինգամեակի առթիւ)

1877—1902.

Народъ! народъ! Миѣ не дано геройства
Служить тебѣ, — плохой я гражданинъ...
Люблю тебя, пою твои страданья.

Я призванъ былъ воспѣть твои страданья,
Терпѣньемъ изумляющій народъ.

Н. Некрасовъ.

Անցեալ գեկտեմբերի 27-ին լրացաւ ուստ յայանի բանաստեղծ Նիկոլայ Նեկրասովի մահուան քսան և հինգամեակը և այս երեւոյթը աննկատելի և լուկեայն շանցաւ այն ժողովրդի կողմից, որի անհուն վիշաք, սրտի ցաւերն ու խոր վերքերը այնպէս աղղու կերպով երգել, իւր բանաստեղծութեան նիւթ էր դարձրել քառորդ դար առաջ գերեզման իջած բանաստեղծը և այնքան համարձակ բողբել այդ ժողովրդի ծովաանջանքների և անվերջ առատպանքների դէմ մի անդամ էլ յիշուեցաւ Նեկրասովը և նորա անուան ու յիշատակի հետ

կապուած տօնախմբութիւնները ցոյց տուին, որ քսան և հինգ տարի առաջ բանաստեղծի դին յուզարկաւորող երիտասարդ մարդկանց ահագին բաղմութիւնը միմիայն զգացմունքով չէր առաջնորդուել, երբ իւր երախտագիտութիւնն ու խորին յարգանքներն էր ցոյց տալիս հանգուցեալին, այլ և գիտակցաբար, ազգին և հայրենիքին նորա մատուցած գնահատելի ծառայութիւններն ի նկատի ունենալով, համոզուած՝ որ նորա գերը անպայման օգտակար և բարի է եղել ուռս ազգի յառաջագնացութեան և հայրենիքի բարենորոգութեան գործում: Սոյն յօդուածի նպատակն է ահա մի համառօտ ծանօթութիւն տալ Նեկրասովի՝ այդ շրէժի և թախծի մուսայի, կեանքի և գրական գործունէութեան մասին:

Նեկրասովի կեանքը թշուառութիւնների և նեղութիւնների մի ամբողջ օվկեան է ներկայացնում, դրկանքների մի ձիգ շղթայ, որ իւր բոլոր կողմերով շատ խրատական և ուռանելի է մեզ համար և որ իւր անջնջելի կնիքն է դրել նրա բանաստեղծական ստեղծագործութիւնների վերայ: 1821 թ. նոյեմբ. 22-ին է ծնուել Նեկրասովը Վիեննիցկիյ դաւառում, որտեղ զօրքի մէջ այդ ժամանակ ծառայում էր հայրը՝ Ալեքսէյ Նեկրասովը, իսկ մանկութիւնն անցրել է հայրենի կալուածքում, Եարօսլաւեան նահանգի Վրեշնեօ գիւղում, Վոլգայի ափերին: Քէլե կալուածատիրոջ որդի, բայց և այնպէս չափազանց ախուր և օնմխիթար կերպով կին անցնում նորա մանկութեան օրերը: Նորա հայրը իւր զեղեցիկ արտաքինին միացնում էր այն բոլոր բացատական կողմերը, որ երեակայել կարելի է մի ուռս կալուածատիրոջ համար, բռնակալ, խրստաւիրտ, վերին աստիճանի կոպիտ, դաժան և անգութ, անասնական—զգայական ցանկութիւնների յեռելից ընկնող մի մարդ, որի մտածողութիւնը խաղաթղթերից, զուարճութիւններից ու քէլեքից այն կողմը չէր անցնում: Այն ինչ հօր կատարեալ հակադասներն էր ներկայացնում բանաստեղծի մայրը (լեհուհի), մի կրթուած, մաքուր կին, բարոյական ու գաղափարական զգացումներով առողորուած՝ մի մարմնացեալ առաքինութիւն, որ, սակայն, զոհ է գնում իւր իդէալական անարատ սիրոյն: Ահա այս երկու ծայրայեղ և անհաշտ բնա-

ւորութիւնների աղգեցութեան տակ կամաց կամաց կազմակերպուել է սկսում մանուկ բանաստեղծի հոգին և ըստ այնմ էլ ընթացք ստանում: Որդու դաստիարակութեան գործը ամբողջովին իւր վրայ է առնում մայրը և նրան իւր հակումների ու ձգտումների համապատասխան կերպով առաջնորդում՝ այնպէս որ բանաստեղծը յետոյ Շէքսպիր ու Պանտէ կարգալու ժամանակ իրեն արգէն իսկ ծանօթ գէպերի և պատմութիւնների է հանդիպում: Եւ ահա մօր անմիջական հսկողութեան տակ դաստիարակուելով՝ ապագայ բանաստեղծը նրանից ժառանգում է այն բոլոր առաքինութիւնները, որոնք ապագայում պէտք է թելադրէին նրա կրակոտ և երբեմն քնքոյշ բանաստեղծութիւնները: Մօր ունեցած աղգեցութիւնը անպայման է, այդ մասին ինքը բանաստեղծը հրապարակով խոստովանում է. նրա հանրածանօթ «Мать» գեղեցիկ պօէման, բացի գէպի մայրը տաժած ամենանուիրական զգացումներից և որդիական սիրոյ սրբազան յիշողութիւններից, պարունակում է շատ աղերս, որոնք նրա մօր իւր վերայ ունեցած սիրանուէր հոգու խոր աղգեցութիւնն են պարզւում մեզ.

И если я пополнить жизнь борьбою

За идеаль добра и красоты,

И носить пёснь, слагаемая мною,

Живой любви глубокия черты—

О, мать моя, подвигнуть я тобою!

Во мнѣ спасла живую душу ты!

Սակայն տաանց աղգեցութեան չեն անցնում և հօր բոլոր արարքները, ինչպէս կտեսնենք յետոյ. նորա հոգու սև գծերից ևս ժառանգութիւն է ստանում բանաստեղծը:

Այնուհետև շատ վաղ (հօր զինուորական ծառայութիւնը թողնելուց և հայրենի կալուածքը քաշուելուց անմիջապէս յետոյ) ապագայ բանաստեղծը ականատես է լինում այնպիսի քսամների տեսարանների, որտեղ ստրկական դրութիւնը իւր բոլոր արհաւիրքներով արտայայտւում է. ընդհարւում են ծնօղների անհաշտ բնաւորութիւնները, որից ընտանեկան ամուսնական երկպառակութիւններն են սկսւում. կատաղի զինուորականը իւր զայրոյթն ու մաղձը թափում է

ոչ միայն իւր ձեռքի տակ եղած ստրուկների վերայ այլ և հաւատարիմ ամուսնու, այն ամուսնու, որ իւր ամբողջ ապագան՝ հարստութիւն, ապահովութիւն, ծնօղների սէր և գուրդուբանք, բերել նրա ոտքերի տակ էր գրել՝ զրաւունելով միայն նրա համակրելի արտաքինով և հեռակելով իւր սրտի թելադրութեանը. զուր չէ, որ բանաստեղծը յետոյ դառնութեամբ յիշում էր, թէ «օրհասական ճնշման տակ է անցրել իւր մանկութիւնը»։—Նոտանեկան շրջանում բարեւոյ և չարի մրցմանը հանդիսատես լինելուց և կեանքի դառնութիւնները դեռ այդ Ժամանակից ճաշակելուց յետոյ՝ մի փոքր աշատ շունչ առնել է սկսում՝ Նեկրասովը երբ այդ յեղյեղուկ դրութիւնը փոխում է, և նա իւր փոքր եզրօր հետ Եւրօսլաֆի գիմնադրան է ուղարկում։ Սակայն երկար չէ մնում նա այդ գիմնադրանում. Ե. դասարանից արձակում է՝ հաւանօրէն վարչութեան անդամների վերայ ծաղրական ոտանաւորներ գրելուն պատճառով, որոնցով աւելի էր զրաւում, քան իւր դասերովն ու մտաւոր զարգացմամբ։ Այսպէս թէ այնպէս, 1838 թ.-ին արդէն Նեկրասովը, ոտանաւորների մի հաստատեարակ կռնատակին, Պետերբուրգում է գտնւում՝ հօր յանձնարական նամակով, զինուորական դպրոց մտնելու համար։ Սակայն ճակատագիրն այլ կերպ էր անօրինել. հանդիպելով իւր ընկերներից մէկին և նորա միջոցով ուսանողների հետ ծանօթանալով՝ Նեկրասովը շուտով համոզւում է, թէ համալսարանական կրթութիւնն ինչպիսի մեծ առաւելութիւններ ունի, և նոցա զրգմամբ սկսում է պատրաստուել համալսարան մտնելու. հեռակալ տարին իսկ (39 թ.) նա իրաւունք է ստանում ազատ ունկնդիր լինելու։ Բայց նրա հայրը այնպիսի մարդկանցից չէր, որ իւր որոշման հակառակ թօղնէր որդուն թէկուզ իւր ներքին կոչմանը հեռակալ. զայրացած՝ նա դադարում է այլևս նպաստ ուղարկելուց և 16 տարեկան Նեկրասովը Պետերբուրգում, անօգնական և անտէր, իրեն կանգնած է տեսնում կեանքի անողոր փահանջների գիմաց՝ միայնակ։ Չվհատելով երբէք և բոլոր յոյօր միայն իւր վերայ դրած, նա գիշեր ու ցերեկ անդադար աշխատում է, զանազան ամսագիրների համար ոտանաւորներ է

զրում, արտագրութիւններ ու սրբագրութիւններ կատարում, դոցանով իւր գոյութիւնը պահպանում և միևնոյն ժամանակ համալսարանի դասախօսութիւններին էլ հետեւում: Սակայն այդ տարիները նա սարսափելի կարիքների և նիւթական մեծ կարօտութեան մէջ է անցկացնում. մի տաղնապալից թշուառ ժամանակաշրջան էր այդ նրա կեանքի համար, որ, նոյն ինքն բանաստեղծի համոզմամբ և վկայութեամբ, իւր դրոշմն է դրել նրա ֆիզիքականի և նոյն իսկ բնաւորութեան կազմակերպութեան վերայ. «Ուղիղ երեք տարիս պատմում էր նա յետոյ, ես միշտ, ամեն օր ինձ քաղցած էի զգում: Ոչ միայն վատ էի կերակրւում, ոչ միայն կիսակուշտ մնում, այլ և ոչ ամենայն օր հաց դնում: Քանիցս բանն այն տեղն է հասել, որ ես գնացել եմ Մորսկոյի վրայի բեստօրաններից միւր, ուր թոյլ էին տալիս լրագիրներ կարդալ, թէպէտ և ոչինչ չպատուիրէիր քեզ համար: Ե՛հ, վերջնում ես Յէի համար լրագիրը, իսկ ինքդ մօտենում ես հացի ասիսէին և հացն ուտում:*) Այդ երկար ժամանակակայ քաղցին զիմանալ չի կարողանում Նեկրասովի մարմինը. նա թուլանում է ֆիզիքսպէս և անկողին մտնում. բնականաբար այլևս աշխատել չկարողանալով, տանտիրոջից է սկսում պարտք վերցնել. բայց ասանտէրն էլ շուտով երես է դարձնում նրանից: Մի փոքր կազդուրուելուց յետոյ նա բնկերներից մէկի մօտ է գնում և երեկոյեան վերադառնալով՝ տան դռները իւր առաջ փակ է դնում. երկար զանդահարելուց յետոյ միայն դռան ետեւից պատասխանում են նորան, որ նրա սենեակումն արդէն ուրիշն է բնակւում, իսկ պարտքի տեղ բաւականանում են նրա կայքով... Հոկտեմբերեան ցրտերին, մէտակ շորերով, առանց դրամի և օգնութեան՝ մենակ է մնում Նեկրասովը փողոցում, գնում է, ուր աչքը կարում է. վերջապէս մի նստարանի վրայ նստում և քնում է. անշուշտ նա շուտով իւր վախճանը կը դնէր (թէ և այս էլ առանց ազդեցութեան չի անցնում), եթէ պատահամբ մի աղքատ ծերունի չտեսնէր նրան և իւր տուն տանելով՝ չըպատսպա-

*) Стихот. т. I, Біограф. стр. XXX.

քէր այդ գիշերը: Իւր կեանքի այս տարիներն է յիշում իսկապէս, երբ ակնորդներ է անում իւր ռասնաւորներէ մէջ, թէ «երկար ժամանակ քաղցած է մնացել», թէ իւր վրայ միշտ «բռնացել է կարիքը», «երկատասարդութիւնն անցրել է ասանջող կռուի մէջ», և թէ այնպիսի կեանք է ունեցել, որի «պատմութիւնը եթէ մինչև վերջ կարդան, շատ սրտեր կը ցնցուին»:

Նեկրասովի գրական գործունէութիւնը սկսւում է նրա կեանքի հէնց այս տագնապալից շրջանից, այս ծանր տարիներէից: Սակայն գուցէ նրա գրական գործունէութիւնը բոլորովին այլ ընթացք ստանար, այլ բնաւորութիւն կրէր, նրա ռասնաւորը խօսքն այն թափն ու կորովը չունենար, ինքն էլ այն մարդը չը դառնար, ինչ որ դարձաւ, եթէ չհանդիպէր այն ժամանակուայ ամենանշանաւոր գրագէտ — քննադատ Բէլլինսկուն, եւրոպական իմաստով վերցրած՝ ուսնալ և կրթուած այդ մարդուն, չը մօտենար նրան, նրա միջոցով էլ գրական այն շրջանի մէջ չը մտնէր, որ ժամանակի ուս ինտելիգենցիայի լաւագոյն անդամներից կազմուած մի զեղեցիկ փունջ էր ներկայացնում: — Կանոնաւոր կրթութիւն չստացած, ոչ մի դպրոցում մինչև վերջ չմնացած, համալսարանի դասախօսութիւններին անդամ լրիւ չյաճախած, ինքնակրթութեամբ էլ չպարտապած (գորա համար ազատ ժամանակ էր պէտք, որից զուրկ էր Նեկրասովը), — դարգացման կողմից նա շատ յետ էր մնացել շրջապատող առաջաւոր մարդկանցից: Բէլլինսկու շրջանն ընկնելով՝ նա մէկէն տեսնում է այն մտաւոր անդունդը, որ իրեն բաժանում էր գրական այդ շրջանից, և սիրով ու եռանդով կաշոււ է իւր ուսման թերին և կրթութեան սակասը լրացնելու գործին, միշտ առաջնորդ ունենալով Բէլլինսկուն:

Մօրից յետոյ Նեկրասովի վերայ ամենից աւելի ազդեցութիւն է ունեցել և առանձին տպաւորութիւն գործել Բէլլինսկին, այս բարի ազդեցութեան պատճառով է, որ բանաստեղծը այնքան սրտագին տողեր է նուիրում նրան, «մեծ ուսուցիչ» անուանում, ամբողջ կեանքի ընթացքում յարգանքով խօսում նրա մասին, խոնարհում նրա անուան և

յիշատակի առաջ: Նրա բոլոր խօսակցութիւնները Նեկրասովի համար դասախօսութեան նշանակութիւն են ունեցել: «Նա (Բէլինսկին) իմ մէջ առատ պարզեւարուած մի բնութիւն էր տեսնում, յիշում է բանաստեղծը, որին կրթութիւն և զարգացում էր պակասում: Եւ ահա հէնց դրա շուրջն էլ պատում էին նրա ինչ հետ ունեցած դրոյցները, որոնք ինչ համար ուսուցման նշանակութիւն ունէին»:*) Բէլինսկու Նեկրասովի համար ունեցած այդ ուսուցչական դերը և ազդեցութեան նշանակութիւնը աւելի որոշ երևում է մանաւանդ նորա Գորբոյիւբովի հետ ունեցած խօսակցութիւններից. «Յաւում եմ, նկատում է Նեկ, վերջինիս, որ դուք ինքներդ չէիք ճանաչում այդ մարդուն (Բէլսուն): Ես ամենայն տարի աւելի և աւելի եմ զգում, թէ որքան անփոխարինելի է նորա կարուստը ինչ համար: Յաճախ տեսնում եմ նրան երազումս, և նա կենդանի կերպով պատկերանում է աչքերիս առաջ: Պարզ մտաբերում եմ ինչպէս մենք երկուսով մէկտեղ, մօտ մինչև գիշերուայ ժամի 2-ը՝ խօսակցում էինք զրականութեան և ուրիշ առարկաների մասին: Իրանից յետոյ ես միշտ երկար թափառում էի դատարկուած փողոցներում, յուզուած տրամադրութեամբ, այնպէս ինչ համար նոր էան էր լինում նորա արարչայարած հոգեբէ մեջ...: Դուք զրականութեան մէջ էք մտել արդէն պատրաստուած, հաստատուն սկզբունքներով և որոշակի նպատակներով, իսկ ես... ես ժամանակ չունէի կրթութեամբս զբաղուելու. պէտք էր մտածել քաղցից չմեռնելու համար: Այնպիսի զրական շրջանում էի, որտեղ աւելի կարելի էր բթանալ, քան զարգանալ: Ի՞նչ հանդիպում էր Բէլինսկուն ինչ համար վերջինիս էր**): Ի՞նչ կլինէր, նա երկար ապրէր. ես այն մարդը չէի լինի, ինչ որ այժմ եմ***), — վերջացրել է բանաստեղծն իւր խօսքերը՝ յուզմունքից դողացող և արտասուքից խեղդուող ձայնով: Սակայն Նեկ. Բէլինսկուով յափշտակուելիս, ոգևորուել

*) Русское Богатство, № 12, էջ 32.

**) Русск. Бог. № 11, 33.

***) Ընդգծումները՝ մերն են.

է ոչ միայն նրա արտայայտած նոր մաքերով, կամ նրա կատարեալ եւրոպական կրթութեամբ, այլ և նրա աշխուշ անշահասէր հոգեով մարդկային արժանաւորութիւններով: Այլ քեզ մարդ մարդ կամ ասում է: Այլ, դուք կձանձութանաք, կտեսնէք ի՞նչ հոգի է նա — հիացմունքով արտայայտած խօսքերը, որ ասել է Նեկրասովը Ռոստոմսկուն Վերջինիս Բէլինսկու հետ ծանօթանալուց առաջ, ցոյց են տալիս թէ հոգուն ինչ փայլուն պատկեր է ունեցել Բէլինսկին և ինչով ազդել իւր շրջապատողների վրայ: Նեկ. յիշում է նաև այն ծանր տպաւորութիւնները, որ թողնում էին իւր վրայ Բուշը ջանի վերացական խօսակցութիւնները, այդ շրջանի անդամների առաջ կեանքին և առաջ ժողովրդին անտեղեակ լինելու պատճառով Ներսիսի մասին ունեցած անթիւ գրոյցները: «Նա գիտակցում էի, գրում է նա, որ այդ ամէնը այն չէ, ինչ որ մէկ հարկաւոր է, բայց միևնոյն ժամանակ նոցա հետ վիճել չէի կարող, որովհետև նոքա ինձից անհամեմատ աւելի շատ բան գիտէին, անհամեմատ աւելի կարգացել էին»:*) Նա այսպէս, գիտակցելով, որ իրեն այլ բան է հարկաւոր, նա սկսում է անշարի աշխատել, սովորել: Ռուս կեանքին քաջ ծանօթ էր նա՝ իւր կեանքն ամբողջապէս այդ ժողովրդի, այդ բազմակարօտ ամբոխի մէջ էր անցկացրել: Բնում էր նրան ձեռք բերել այն, ինչ որ իւր նոր ընկերներն ունէին, ինչ որ իրեն, նոցա հետ վիճելու համար՝ պակասում էր, և նա իւր բնատուր ընդունակութիւնների շնորհիւ և աշխատանքի մեծ եռանդով կարողանում է այդ թերին լրացնել:

Բէլինսկու հումանական գաղափարներով և առաջադէմ լայն սկզբունքներով ղեկավարուող դպրոցը իւր խոր կնիքն է դնում Նեկր.-ի հոգու և մաքի վրայ. առաջ ժողովրդին գիտակցաբար ծառայելու մղումը նա այդտեղից է ստանում: այդ դպրոցում, այդ շրջանում է ծնունդ առնում այն գաղափարը, թէ գրականութիւնը ժողովրդի և նրա կեանքի բազմակողմանի գծերը՝ զանազան ելևէջները արտայայտողը

*) Міръ Божій № 12, էջ 16.

պիտի լինի, բուն կենդանի ժողովուրդը պիտի իրեն ադրիւր ծառայէ գրականութեան համար, և հէնց այդ ժամանակից են սկսում եթէ չենք սխալուած հանդէս գալ այսպէս կոչուած «նարոգնիկները» որ յետոյ այնքան նշանաւոր են դառնում և որոնց կարապետներից էր նաեւ ինքը Նեկրասովը:

Զգադարելով երբէք իւր կրթութիւնն ու բանաստեղծական ձիրքը առաջ տանելուց և եփուելով կարիքի և նեղութեան դէմ վարած կռուի մէջ՝ Նեկսը վերջապէս իւր գործունէութեան համար մի այլ ասպարէզ ևս գտնում է, մի գործ, որ բացի բարոյականից՝ արդէն նիւթականապէս էլ վարձատրում է: Այդ նրա հրատարակչական գործն է: Սեպհական ոտանաւորների երկրորդ տետրակի (Степханъ въ стихахъ) հրատարակութիւնը բաւական շահաւոր է լինում նորա համար: 45 թ.ին նա հնարաւորութիւն է ստանում երկհատոր մի ժողովածու, իսկ հետեւեալ տարին արդէն երկուսն ի լոյս հանելու:

Խնամքով խմբագրուած այս ժողովածուների հրատարակութեամբ, որ կազմուել էին մասնակցութեամբ ժամանակի ամենայայանի գրագէտների՝ Բէլինսկու, Իսկանդերի, Տուրգենևի, Մայկովի, Դոստոևսկու, Գրիգորովիչի, և այլն, որոնք և այնուհետեւ նրա մշտական աշխատակիցները եղան — թէ Նեկրասովի անունն է հանրածանօթ դառնում և թէ մէկէն ի մէկ նորա նիւթական գրութիւնն ասպհոյութում: այնպէս որ 1847 թ.ին արդէն նա կարողանում է Պանաևի հետ „Современникъ“ ամսագիրը գնել, որի խմբագրութիւնը վարելով և յիշեալ տկանաւոր գրական դէմքերից դատ այլ յայտնի ուժեր ևս աշխատակցութեան հրաւիրելով՝ այդ ամսագիրը գրական այնպիսի նախանձելի բարձրութեան է հասցնում և այնպիսի յարգի արժանացնում, որ այնքան մինչև այդ ժամանակ չէր ունեցել և պահեց այնուհետեւ մինչև իւր դադարումը (1866 թ.): Խմբագրական պաշտօնին վարժուելով և նրանից ձեռք վերցնել չկարողանալով, „Сов.“-ի դադարումից երկու տարի յետոյ նա „Отечественныя записки“ ամսագրի հրատարակութիւնն է կապալով վերցնում, որն և նրա ձեռքի տակ դառնում է ուղիղ շարունակու-

Թիւն Современник-ի: Իբրեւ խմբագիր և գլխաւոր աշխատակից այդ երկու առաջադէմ ամսագիրներէ, Նեկ-ը իւր բնաւորութեան յատուկ դժերը—անպայման շիտակութիւն և աշխուժութիւն—դնում է դոցա մէջ, որով այդ ամսագիրները ռուս ինտելիգենցիայի բերան և հասարակական կարծիքի ղեկավար են հանդիսանում և ընթերցող հասարակութեան ընդարձակ շրջանների մէջ մտնում, մանաւանդ որ յօգաւածների ընտրութիւնը, ինչպէս վկայում է խմբագրութեան անդամներից մէկը, Նեկ-ի նման «ի բնէ խելօք» էստետիքական և քննադատական զգացողութեամբ զօրեղ կերպով վարգաշած մարդու զրչի տակից էին անցնում:

Սակայն որքան էլ մեծ լինի Նեկ-ի կատարած գերը, իբրեւ հիմնադիր և ղեկավար ռուս լաւագոյն երկու ամսագիրների, որպիսի անմոռաց անուն էլ Թողած լինի նա ռուս ամսագրների պատմութեան մէջ, այնուամենայնիւ այսօր նա փառաքանւում և իւր ազգակիցների լուրջ ուշադրութեանն է արժանանում ոչ իբրեւ խմբագիր, այլ իբրեւ Բանաստեղծ-բանաստեղծութիւնը, բանաստեղծական տեղծագործութիւնը նա իբրեւ իւր գործունէութեան գլխաւոր առանցքն էր ընդունում, որի շուրջն այնուհետեւ պիտի պտտէր նրա կեանքի անիւը, և նրա միակ ցանկութիւնն ու պահանջը ժամանակակիցներից հէնց այն էր, որ իրեն քննադատէին և դնահատէին նախ և առաջ իբրեւ բանաստեղծի՝ մի իղձ, սակայն, որ ոչ միայն կենդանութեան ժամանակ, այլ և այժմ մահուանից 25 տարի յետոյ, դժուար թէ կարելի լինի իրագործուած համարել:

Նեկրասովը զբաղան հրապարակ դուրս եկաւ դոգդոգ քայլերով, հաղիւ 16—17 տարեկան պատանի, Ն. Ն. տառերի տակ թաքնուած, „Мечты и Звук“ խորագիրը կրող գրքոյիով: Հացի խնդրի ստիպմամբ հրատարակած երեսոյցական ոտանաւորների այս փոքրիկ տետրակը ժամանակին քննադատուեցաւ ամենախիստ գրչով. Բէլինսկու հեղինակաւոր խօսքը թէ՛ անտանելի է միջակութիւնը ոտանաւորի մէջ, —ամէն ինչ զձուում էր. նոյն իսկ Նեկ-ի ամենասիրելի պոֆեսսորը՝ խմանալով որ յիշեալ բնօրինակի հեղինակը իւր

ունկնդիրներն մէջն է, դատախօսութեան ժամանակ, բոլոր ուսանողների առաջ, ամենակծու ակնարկներով ծաղրում է նրան և յայտարարում, թէ այդ զրքոյի մէջ «ոչ տաղանդի նշոյլ կայ, ոչ խմբայ, ոչ ներդաշնակութիւն, այլ միմիայն ջուր և դատարկ յանգերի թխուածք»*: Նոյն խիստ դատաւճախն է ենթարկւում և նրա ոտանաւորների երկրորդ զրքոյի (Статейки въ стихахъ): Երիտասարդ բանաստեղծը այդ խիստ քննադատութիւններից թէև վրդովւում է, բայց չի յուսահատուում. մանկութիւնից անդու աշխատանքի սովորած՝ նա նորից աւելի հռանգով աշխատանքին է կաշուում, իւր համոզումն ու ներքին կոչումը քննադատներին ևս խոստովանել տալու համար, և այդ բանը նրան շուտով յաջողւում է. Բէլինսկին, այդ մեծ քննադատն ու գեղեցկագէտը, որ Նեկսի ոտանաւորների բ. զրքոյի ձեւատին էլ «վողբիլային շաղփաղփութիւն» անունն էր դրել, շուտով խոստովանում է, որ Նեկսը բանաստեղծ է, այն էլ էական բանաստեղծ, երբ վերջինս իւր ներսում խօսող ձայնին տկանջ դնել է սկսում և իւր բանաստեղծութեան համար այն աղբիւրին է դիմում, որ իրեն քաջ ծանօթ և սրտին շատ մօտ էր: Նեկրասովի նշանաւոր „Въ Дорогѣ“ ոտանաւորն էր, որ այդպէս միանգամից փոխեց խիստ քննադատի կարծիքը:

Արդ, ո՞րն է այն աղբիւրը, որից նիւթ առնել սկսեց բանաստեղծը. ի՞նչ բովանդակութիւն տուեց նա իւր քնարին:

Я призванъ былъ воспѣть твои страданья,
Терпѣнымъ изумляющій народъ -

տողերից երևում է, որ Նեկրասովը այն զգացումն է ունեցել, թէ կոչուած էր ուս ժողովրդի ցաւը, տառապանքները երգելու: Բայց ինչո՞ւ յատկապէս «տառապանք»-ի երգիչ պիտի լինէր նա, ո՞րանք են ամփոփուած այդ զգացման արմատները և ի՞նչպէս ու ի՞նչ ցաւ ու տառապանքներ է երգում նա: —

* Міръ Божій 12, էջ 21:

Ինչպէս տեսանք՝ ցաւ տանջանք և զառնութիւն էր ներկայացնում՝ Նեկրասովի անձնական կեանքը, նեղութեան և աշխատանքի մի հսկայական բռն ուրի ծանրութեան տակ սպանել է նա մանկութեան տարիները, կեանքի տօնական շրջանը: Նրա հայրական տունը մի թաաերաբեւ էր, որանդ հանգէս էին բերւում մարդկային զազանութիւնները իրենց բոլոր ստոր արտայայտութիւններով, ցուցադրւում մոլի կըքի վայրագ պահանջները, կապիտ ուժի յաղթանակը, ունատակ տրւում և՛ խիզ՝ և՛ սրբութիւն և այն ամէնը, ինչ որ նուիրական է մարդու համար, ընտանիք չէր զա, այլ մի կատարեալ սպանդանոց՝

Гдѣ рой подавленныхъ и трепетныхъ рабовъ
Завидоваль житію послѣднихъ барскихъ псовъ,
Гдѣ научился я терпѣть и ненавидѣть...
Гдѣ отъ души моею, доврѣменно растлѣнной,
Такъ рано отлетѣлъ покой благословенный,
И не ребяческихъ желаній и тревогъ
Огонь томительный до срока сердце жогъ¹.

մի դժոխք էր զա, որանդ

Вторилъ звону чашъ и гласу ликованій
Глухой и вѣчный гулъ подавленныхъ страданій².

Այս բոլորը կատարւում էր բանաստեղծի առաջ ... և բնականաբար ազդու բողբ պիտի սնուցանէր նորա ներսում: Նա կեանքի հէնց սկզբից վիրաւորուած մի սիրտ էր, յիշում է Գոստոևսկին, և հէնց նորա այդ էրէէ- շատաղջաժ վերքն էր սկիզբ և աղբիւր նրա ամբողջ՝ չափազանց տառապալից, բանաստեղծութեան բոլոր կեանքի ընթացքում, 3: Ինքը Նեկրասովն էլ նոյնն է հաստատում. «Իւրաքանչիւր գրող հակառակորդներին տալիս է այն, ինչ որ ինքը խորապէս զգացել է. քանի որ երեխայութիւնից ինձ վիճակուել

1. Стихотв. т. I, էջ 35:

2. Նոյն, էջ 37:

3. Նոյն, Біогр. էջ XVIII.

է տեսնել ուսու գիւղացու տառապանքները ցրտից, սովից և ամէն տեսակի խստութիւններից, ուստի և ես իմ բանաստեղծութիւնների համար մոտիւններ եմ վերցնում նրանց միջավայրից: Եւ իրօք նա իւր ոտանաւորներին համար սկսում է «մօտիւններ» հանել իրեն այդպէս քաջ ծանօթ ժողովրդի զբիւններով լի իրական կեանքից: Այո, նրա մանկութիւնից ստացած խոր «վէրքը» նրա անցուցած անկարգ կեանքը, նրա ծածուկ թափած դառն արցունքները, սիրող և առաքինի մօր դալիահար դէմքը, հօր գազանութեան ենթակայ ճորտերի և գիւղացիների լալահառաչ ձայները, նոցա սրտամորմօք հեծկտանքները նրան ոգևորում, թե ե՛ն տալիս սոցա արդար դառը պաշտպանելու, իբրեւ մարգարէ՝ նոցա տառապանքներն աշխարհին յայտարարելու, բռնութեան դէմ ազդու բողոք բարձրացնելու. և նեկ իւր այդ պարտքը կատարում է ամենայն սրբութեամբ, առանց ուշադրութեան առնելու ընկերակիցներից ոմանց «բարեկամական խորհուրդը»:

Пускай намъ говорятъ измѣнивая мода,
Что тема старая—, „страданія народа“,
И что поэзія забыть ее должна,—
Не вѣрьте, юноши! не старѣетъ она.

Այսպէս ասելով և բանաստեղծութեան մասին այս հայեացքն ունենալով, նա իւր մարգարէական դերը կատարել է սկսում հէնց հայրենի տանից: Թշուառներից և տառապող խեղճերից մէկը և առաջինը նեկ-ի մայրը՝ գազան ամուսնու ձեռքին խողալիկ դարձած այդ առաքինուհին էր, և ի՛նչ քնքոյշ տաղեր էին շուրջի շուրջ նուիրական սիրոյ բուռն տրտայայտութեամբ լի քնարական ոտանաւորներ է նուիրում նորա անարատ յիշատակին. որպիսի դառն վշտով պատկերացնում նորա տրտում վիճակը, խաբուած սէրը: Ամէն ինչ ձգած, «օտար երկիր» եկած այդ որբուհին շրջապատող ապականեալ միջոցաւորում օրաւուր թառամում է. արհամարհուած և մոռացուած բոլորից մաշուում է այն անձը, որին ինքը պարտական է համարում այն ամէն բանով, «ինչ որ սուրբ է և լաւ» իր համար. նրա «դահլիճն է դառնում այն անձը, որին և՛ սէր

և ջահիլութիւնն և կամք — ամէն ինչ նուիրել էր¹։ մի բանտ է դառնում նրա համար ամուսնու տունը, ուր իւր սե բաղդը ողբալով մնում է մինչև գերեզման, իւր «վիճակը ճորտի լուութեամբ տանելով»։ «ամբողջ կեանքը առանց սիրուելու անցկացնում»։ միշտ «կատաղած փոթորկի» առաջ, «իւր կրճքով պաշտպանելով սիրելի դուստրերին»։ մինչև որ վերջապէս «փոթորկը» փրթում է, և նա «առանց շարժուելու հարուածն ընդունում» լուռ, վեհանձնութեամբ փչում է շունչը՝ իբրև «ամենամաքուր սիրոյ աստուածութիւն»²։

Բանտ ներկայացնող հայրենի յարկի տակ նոյն բաղդն է ունեցել և բանաստեղծի քոյրը. «անխօս նահատակի» և՛ «ցաւը և սարսափելի վիճակի նախատինքը» կրելով, նա հօր բռնի կամքով իւր ապագան տալիս է այն մարդուն, որին չէր ճանաչում և չէր սիրում³։ բայց նա պատուով տանում է իւր այդ ծանր խաչը և իւր մօր տխուր վիճակը աշխարհիս վերայ երկրորդելով⁴՝ գերեզման է իջնում «այնպիսի սառն և խիստ ժպիտ երեսին, որից կը սարսէր նոյն ինքն դահլիճը»⁵։ Այնուհետև, բանաստեղծը աւելացնում է, որ այնտեղ իրենց տանը «ինչ որ մի բան ճնշում էր բոլորին», որ այնտեղ «մեծի և փոքրի սիրտը անձկութեամբ տրորւում էր»։ մինչդեռ նոյն պատերի մէջ հօր կեանքն անցնում էր «անպտուղ և դատարկ»։ «խնջոյքների, անմիտ պարծենկոտութեան, անառակութեան, կեղտոտ և ստոր բռնակալութեան մէջ»⁴։ և որ բոլորը տանջւում էին այստեղ, միշտ ողբի աղաղակներ, հեծեծանքներ ու խոր հառաչանքներ էին լսւում։

Только тотъ одинъ, кто всѣхъ собою давилъ,
Свободно и дышалъ, и дѣйствовалъ и жилъ⁵.

Հայրենի տան պատերից դուրս ևս, հէնց նրա պատու-

1. Стих. I. էջ 208:

2. Նոյն՝ էջ 209:

3. Ст. I, 36:

4. Ст. I, 35:

5. Նոյն, 37:

հանների առաջ՝ Նեկրասովն ականատես էր եղել ժողովրդի տխուր կեանքի շատ մութ և անմխիթար կողմերին, դիտել, ինչպէս նրա հօր ոտքերի առաջ ընկած՝ ամբողջովին ցեխի և արեան մէջ շաղախուած, քարշ էր գալիս և ողորմութիւն հայցում մի որեւէ գիւղացի. կամ թէ ինքը շատանգամ հօր «անասնձ բարկութեան բռնկումներից» խոյս ապով, ծանր օրերն անց էր կացրել բուն գիւղացիների մէջ, որակի ընդհանուր ճնշումը, ընդհանուր ցուր ափսոսանքն սերտ կերպով մօտեցրել էր նրան այդ վրկուած և հարստահարուած դասին։ Միւս կողմից, շատ մօտ գտնուելով Վոլգային, մանկութիւնից նա լսել էր բուրլակների (նաւաբարշ) ախրագին երգերը, ականջ խլացնող նրանց ծանր հառաչանքները։ Եւ ահա Նեկրասովը, լաւ հասկանալով աշխարհի կարգերը և այն գիտակցութիւնն ունենալով թէ՛ մինչ «երջանիկները լուս են բարիք անելում և անբաղդներին կարեկցելում», նա՛, «ով հիւանդ է ինքը, ուրախութեամբ և ազահարար ականջ է դնում հիւանդի մասին լսած տեղեկութիւններին», ինքն ևս, իբրեւ մէկը այդ հիւանդներից և բաղդապուրկներից՝ շատ վաղուց վշտի սովոր իր քնարը դործ է դնում ընկձուածների դատը պաշտպանելու։ Նա մտքով սլանում է դէպի Վոլգայի ափերը, ողջոյն է տանում հայրենի գետին, բայց իբրեւ պատասխան բուրլակների խուլ հառաչանքներն է լսում՝ միացած ցաւալի իրականութեան հետ. «կորացած, գլուխները համարեա ոտքերին հասցրած, փոկերի մէջ փաթածութեամբ, կեղեի արեխը (лапоть) հագներին, գետի երկայնութեամբ շարէ շար սողում էին բուրլակները։ Եւ լուութեան մէջ լսողոյ նոցա յուզարկաւորման չափաւոր հառաչք անտանելի կերպով վայրենի էր և զարհուրելի կերպով պարզ»։ Նրան սարսափեցնում է բուրլակի «խոժող, հանդարտ և հիւանդոտ» դէմքը, «ախրագին և վշտալի» տեսքը, «յանդիմանութիւն կարգացող խաղաղ—անյոյս հայեացքը և ուժաթափ դիմադները»։ արդար զայրոյթ է շարժում նոցա «վաստակաբեկ դէմքի վերայ նկատուող միշտ միեւնոյն անվերջ հլու

Հնազանդութիւնը: Մարդկանց ամբողջ սերունդներ են ապրում և կորչում անհետ առանց իրենց զաւակներին մի դաս թողնելու. «անձայն մեռնում է նա, անյայտ կորչում», կամ մահուան անկողնում գետ մըմնջում. «եթէ սուղջանաբ ուստ արջի նման կը քաշէի գետ լանջափոկս»: Եւ համբերել չի կարողանում բանաստեղծը, դառնապէս լաց է լինում և իւր «որբան» հայրենի գետին ծանր թախծով «ծորտութեան և վշտի գետ» է անուանում:

Մտամոլոր, անհուն վիշաք կրծքի տակ, դժբաղդութեան այդ բուն փայրերից երեւոյթութեամբ առաջ է անցնում նա՝ տեսնում, ինչպէս «աշխատանքի խաղաղ որդիքը» հողը ոռոգում են իրենց քրտինքով և արիւնով, եզի նման օրու գիշեր աշխատում են՝ նոցա հետ մէկտեղ երեխայք, նոյն իսկ յդի կանայք գործի դիմում, բայց և այնպէս վերահաս փտանդից, սովից տղատուել չեն կարողանում. չափազանց աշխատելուց թուլացած երկրագործը սովի ձեռքից աչք չէ բաց անում, «մշտական աշխատաւորը սոված է մնում»: իսկ այս բոլորի պատճառն այն է, որ երկրագործը իւր փառասկի տէրը չէ.

Весь народъ—работникъ мой!

Лѣто, осень уѣиваются...

Имъ не нужно ничего!...

Самъ не сѣю и не жну,

Что родить земля имъ, матушка,

Все несутъ въ мою казну!

Գիւղացու քրտնաջան աշխատանքի պտուղը կալուածատէրն է տանում. «կալուածատէրը չարագործ է», «կառավարիչը՝ կեղեքիչ, յայտնի յափշտակող». իսկ սոցա բոլոր արարքների դիմաց գիւղացուն մնում է միայն ուժերը լարել, մի կողմից տէրերի փորը լեցնել, միւս կողմից իւր ողորմելի դոյութիւնը պահպանել. և այդ ժամանակ հոգ չէ թէ լուում է «մարդկային արեան և արցունքների բողբոջը» և թէ «ուժից վեր աշխատանքը հիւժում է», վերջ ի վերջոյ անկողին ձգում նրան: Իսկ այնտեղ դաշտում հասած արան է

սպասում նրան՝ հասուն հատիկները գետին թափելով:

Не для того же пахалъ онъ и сѣялъ,

Чтобы насъ вѣтеръ осенній развѣялъ —

իրենց տրտունջն են մրմնջում հասկերը: իսկ քամին նոցա պատասխան — „вашему пахарю моченьки нѣтъ“ գոյժն է տանում: որովհետեւ նա վարել է բայց ուժի համեմատ է աշխատանքը տարել: Կառկած է նա անօգնական, հիւանդութեան որդը նրա վիրաւոր սիրան է կրծում, մինչև որ նա ցմահ աշխատելուց, աղքատ ապրելուց յետոյ իւր խոնջացած անդամներին հանգիստ է տալիս յաւիտենականութեան գրկում: ... Ու քանի՜ քանիսն են այսպէս աշխատանքի ծանրութեան տակ մէջք կոտրել, քրտիքի տեղ արիւն թափել իրենց սնուցանող դաշտերում, և կամ ձմրան ցրտին թիփու մէջ խեղդուել, խոր ձիւնի մէջ անհետ կորել: Հայրենի երկրի իւրաքանչիւր վայր տխուր յիշատակների հետ է կապուած բանաստեղծի մտքում: «Գարեկամ, մինչև ծնկներս արեան միջով ենք անցնում» — դառնացած բացականչում է նա: «Մարգագետիններովն ես գնում» — քամին է ականջիդ փափսում — «ցուրտ է, օտարական, ցուրտ», անասունովն ես գնում» — գաղանն է ունում: «սով է»: հացը նուազ է՝ ցրտիցն է, տոււորը թոյլ է՝ սովիցն է: Գիւղացուն հարցնում ես՝ «ամբ ես ապրում», — «ցուրտ է», պատասխանում է: «լաւ ես ուտում, խմում», — «սով է»: Գիւղացին կնոջը ծեծում է, զինեալուն է զրնում՝ «սովից»¹: Եւ այս բոլորն ընդհանուր է ամբողջ երկրի համար: Այս զգացման տակ բանաստեղծը հայրենիքին է դառնում՝ ցոյց տալու իրեն այնպիսի մի վայր, որտեղ նրա սերմնացանն ու պահպանը չը տառապէր: «այդպիսի անկիւն ես չեմ տեսել», վրայ է բերում բանաստեղծը և թուում, որ հեծում է նա դաշտերում, ձանապարհներին, բանտերում, հանքերում: ... հեծում — տառապում է նա իւր իսկ սեպհական աղքատիկ խրճիթում²: Եւ երբ գիւղացին իւր կիւղերիցների արիւնը ծծողների դէմ պաշտպանութիւն

1. Стих. II, էջ 46, Пѣсня убогаго странника.

1. Стих. от. I, էջ. 260:

խնդրել, իւր արդար դատը ուր պէտք է լսելի անել է կամենում, դուռն ամուր շրխիցով նրա երեսին փակում են, գլխիկոր յետ դարձնում՝ իրենց հանգիստ քունը չխանգարելու այն ժամին, որ ուրիշների ծառայութեան համար է սահմանուած ¹։ Իսկ գիւղացին յոյսը կտրած, ճնշուած անողոր կարիքի և ընդհանուր ցաւի տակ, սյդ բոլորը մոռացութեան տալու մի միջոց է գտնում միայն՝ գինեւորն գնալ, որովհետեւ իւրաքանչիւր գիւղացու

Душа—что туча черная—

Гни́вна, грозна—и надо бы

Громамъ гремѣть оттудова,

Кровавымъ лить дождямъ,

А все виномъ кончается.

Կամ այսպէս են արամարանում

Намъ подобаетъ пить!

Пьемъ—значить, силу чувствуемъ!

Придетъ печаль великая,

Какъ перестанемъ пить!...

Այս տեսակէտից ուշադրութեան արժանի է բանաստեղծի „Кому на Руси жить хорошо“ յայտնի պոէմայի լուծումը. 70-ական թուականներին, դեռ այդ բանաստեղծութիւնը չաւարտուած՝ Աւստրիական հետաքրքրուած է իմանալու, թէ հեղինակը ո՞ւմ պիտի երջանիկ համարէ, և ի մեծ զարմանս իւր լսում՝ Նեկիւի պատասխանը՝ «արեւցողին»։ Այսպէս, մտխոյեղական ոչինչ չգտնելով, բանաստեղծը իւր խօսքը կրկին Վոլգային ուղղելով՝ բացականչում է.

Волга! Волга! Весной многоводной

Ты не такъ заливаешь поля,

Какъ великою скорбью народной

Переполнилась наша земля.

Անշուշտ այս ընդհանուր թշուառութեան, ընդհանուր տառապանքի նկարագրից գուրս չպիտի մնար նաեւ ուրեւ կնոջ

վիճակի «ամբողջ սարսափի», «նախատական գերութեան» նկարագիրը: Մօր պատկերը առաջն էր շարունակ. նա նկատում է, որ մինչ «ամեն ինչ աշխարհում մի քանի անգամ փոխուել է, ուռս կնոջ գրութիւնը նոյնն է մնացել», ցաւելով յիշում է, որ կենսունակութիւն արտայայտող կնոջ զէմքին յանկարծ երեւում է «բութ համբերութեան արտայայտութիւն և անմիտ մշտական երկիւղ», որ «սե ու դժուար աշխատանքից» նա դեռ չծաղկած թառամում է՝ աւելացնելով՝ նաև այն հանգամանքը, որ ամուսնու ուժը միայն կնոջն է պատում. շատ անգամ նա իւր բարկութիւնը կնոջ վրայ է թափում, չարիքի պատճառ նրան համարում և անխնայ ծեծում, և ոչ ոք չի պաշտպանում ծեծուողին. „много по-бон не долго болят“ խօսքերով մտերիմներն ու ծնողները յուսադրում — մխիթարում են նրան: — Իսկ ինչպիսի օրեր են սպասում դարձեալ կնոջը ամուսնու մահից յետոյ, երբ որբիկների և ամբողջ տան հոգսի ծանրութիւնը նրա ուսերին է մնում միայն: Այդպիսի մի անբաղդ ընտանիքի պատկեր է տալիս Նեկսի ընտիր ռոմանաւորներից մէկը (Смерть крестьянина): Մեռնում է ընտանիքի սրւնը, միակ աշխատաւոր տղամարդը, թողնելով ծերունի ծնողներին դառն կակծի՝ ամուսնուն ու զաւակներին յուսահատ անտէրութեան մէջ:

Береза въ лѣсу безъ вершины —

Хозяйка безъ мужа въ дому.

Նա գիտէ, որ իրեն համար շատ սե օրեր են պահուած, որ իրեն ոչ ոք չի խղճայ. և հէնց տառջին օրից դաժան իրականութիւնը իւր ամբողջ սարսափով դուռն է դալիս: Ձմեռ է, բայց տանը մի ծղան անգամ փայտ չունի փառարանը վաւելու. երեխաներին հարեանին պահ տալով, անտառ է ելնում փայտ բերելու. այդտեղ իւր անօդնականութիւնն ու միայնութիւնը աւելի որոշ պատկերացնելով՝ նա սիրաւ թեթեացնելու համար լացին է դիմում, իսկ անտառն անմասնակից նրա ցաւին՝ տկանջ է դնում, ինչպէս հառաչանքները դուրս էին թռչում, ձայնը երկար ձգւում և դողում էր և արեւը... երկնքից անտարբերութեամբ դիտում այրու

ծանր տանջանքները¹։ Այնուհետև և՛ փայտ է ջարդում և իւր ապագայ վիճակն ու անելիքը մտքի առաջ բերում, թէ ինչպէս մենակ իւր վար ու ցանքը պիտի անէ, խոտհունձից արտահան հասնէ, ցերեկուայ տապին արտում խուրձեր կապէ, խրձերի մէջ արտասուէր ձգէ։

Тотъ сердца въ груди не носилъ,

Кто слезъ надъ тобою не лилъ — խօսքերով վերջացնում է բանաստեղծը իւր տխուր նկարագիրը։

Անուշաղիւր չէ թողնում նեկ և գիւղացի մանուկներին. այն ողբալի մանկութիւնը, որ նա էր անցրել, չէր կարող ի հարկէ, չը գրգել նրան ռուս մանուկների նոյնպիսի անտանկի վիճակի արտայայտիչը լինելու։ Վեց տարեկանից երեխաները իրենց ծնօրների հետ գործի են, գիւղական աշխատանքներին մասնակցում կամ գործարանում իրենց թոքերը մաշում են²։ Ապշեցնում է բանաստեղծին 6 տարեկան մանուկի հօր հետ անառից փայտ բերելու տեսարանը, աչքերին հաւատալ չի ուղում, որովհետև

Ребенокъ былъ такъ умирительно малъ,

Какъ будто все это картонное было,

Какъ будто бы въ дѣтскій театръ я попалъ²։

Աւելի տարզ և յուզիչ կերպով արտայայտում է երեխաների ցան ու արտունջները Плачъ Дѣтей րոտնաւորը։ Մինչ ամէն մի կենդանի շունչ իւր ջահելութեան ոսկեայ ժամանակաշրջանում ուրախութիւնների և զուարճութեանց է հետամուտ լինում՝

Только намъ гулять не довелось

По полямъ, по нивамъ золотымъ։

Цѣлый день на фабрикахъ колёса

Мы вертимъ—вертимъ—вертимъ !

Պատում է անիւր, զլուխներն էլ հետը պտտցնելով, ամէն ինչ շրջում է նոցա աչքում, սրաները թռթռում—

Погади ужасное круженье! — գոռում են երեխաները,

1. Стих. т. II, 102։

1. Նոյն, էջ 21։

Дай намъ память слабую собрать;
 Безполезно плакать и молиться,
 Колесо не слышитъ, не щадить:
 Хоть умри—проклятое вертится,
 Хоть умри—гудить, гудить, гудить!

Գործից դուրս էլ մի ապահով տեղ չունին իրենց ան-
 հաստատ քայլերն ուղղելու, խոնջացած անդամներին հան-
 գրաստութիւն տալու: Եւ անն էլ նոցա հանդիպում է «հոգսն ու
 կարիքը»:

Тамъ, прижавъ усталой головой
 Къ груди блѣдной матери своей,
 Зарыдавъ надъ ней и надъ собою,
 Разорвемъ на части сердце ей ...¹
 Լաց են լինում մանուկները:

Այս ձևով թէև մենք կարող էինք դու երկարել մեր
 խօսքը և կրկին այնպիսի ռոտանտորներ առաջ բերել, որոնց
 մէջ երևար ռուս կեանքի ուրիշ շատ մնայլ կողմերն ևս,
 սակայն այսքանն էլ բաւական է գաղափար կազմելու համար,
 թէ ինչպիսի բնաւորութիւն էր տուել Նեկրասովը իւր բա-
 նաստեղծութիւններին: Մեր նպատակն էր միայն ընդհանուր
 գծերով առաջ բերել Նեկր-ի քնարի վշտահար՝ ժողովրդի
 տառապանքներին նուիրուած կոյմը և համոզել, որ նա
 իրօք կոչուած է եղել իւր համբերութեամբը դարմանք
 պատճառող ժողովրդի տառապանքները երգելու: Յիրաւի
 նա առաջին հեղինակներէց էր, որ «... ժողովրդի իրական
 կեանքը իւր բոլոր խաւար կողմերով ամենայն պարզ-նշան-
 այն աստիճան պարզ, որ թշնամիները «իրաւորող պարզու-
 թիւն» էին անուանում» — բանաստեղծութեան նիւթ դար-
 ձրեց, և նա առաջինն էր, որ բանաստեղծութեան մէջ Դե-
 րուս — տենդենցիա — մտքեց: Սակայն հէնց այս հանդամանք-
 ներն են պատճառ, որ Նեկրասովն այնքան թշնամիներ է

վաստակում, այնքան կրքոտ յարձակումների ենթարկուում։

Զխոսելով Նեկի երիտասարդական զրչի արդիւնքների, նրա տաղանդի երեսայրիքի մասին, որ, կարելի է ասել, ամբողջ ուսու գրականութեան կողմից մերժուեցաւ և որից ինքը բանաստեղծն էլ յետոյ հրաժարուեց, — գանուեցան քննադատներ և մեծ հեղինակներ, որոնք Նեկրասովի տաղանդի ամենափայլուն շրջանի ստեղծագործութիւնների, ընտիր ոտանաւորների մէջ անդամ բանաստեղծութիւն չէին տեսնում։ Տուրգենևը «զրոչի արժողութիւն» չի ապրիս նորա բանաստեղծութեան, Տոլստոյը նրան «բանաստեղծական շնորհից բոլորովին զուրկ» է համարում։ մի երրորդի կարծիքով «բանաստեղծութիւնը մինչև անդամ չի էլ դիշերել նրա ոտանաւորներում», և ըն և ըն։ Բայց միւս կողմից մենք տեսանք, որ Բէլինսկու նման հստակաւոր քննադատը, թէպէտ ամենախիստ կերպով էր վերաբերուել Նեկի առաջին ոտանաւորներին, խոստովանեց, որ յիշաւի Նեկ. բանաստեղծ, այն էլ իսկական և տաղանդաւոր բանաստեղծ է, և այնուհետև միշտ ուղղութիւն էր ապրիս նրան, հիացմունքով խօսում նրա հաղհեաւ լոյս տեսնող ոտանաւորների մասին։ Երիտասարդ քննադատ Գորբովիւբովը Պուշկինից, Լերմոնտովից և Աղյովից անմիջապէս յետոյ՝ նոցա կողքին և նոցա շարքում, Նեկրասովին է գնում, իբրև ինքնուրոյն և բանաստեղծութեան մէջ նոր հոսանք մտցնող բանաստեղծի։ Պիսարևի նման ուղղափառ քննադատը իւր ժամանակին ուշադրութեան արժանի միայն Նեկրասովի ոտանաւորներն է համարում և յանձնարարում կարդալու։ Սալաիկովը, որի հետ և շատ ուրիշները, նրան «ուսաց գրականութեան մէջ մեծ մարդ» են անուանում։ Գոստոնսկին (իւր դաժանական ճառում) Պուշկինից և Լերմոնտովից անմիջապէս յետոյ է գնում իսկ հաղարաւոր ձայների սոցանից էլ բարձր են համարում նորան։

Եթէ ընդունենք անդամ, որ վերջին դէպքում խօսել է առաւելապէս զգացմունքը, և միտքը մի կողմ է քաշուել վշտալի իրողութեան դիմաց, մնում է դարձեալ մէջտեղ այն փաստը, որ մինչ շատ անուանի և հեղինակաւոր քննադատներ ու արուեստագէտներ Նեկրասովին բանաստեղծ

չէն համարում, ընդհակառակն շատերը ոչ պակաս հեղինակաւոր՝ նորան Բեթ Բանաստեղծ են համարում: Ինչն է այս տարօրինակ երևոյթի պատճառը. հարկաւ ինչպէս ակնարկեցինք վերը՝ գեղարուեստի մասին ունեցած տարբեր հասկացողութիւնը: Առաջինները, Նեկի տաճարներին մէջ բանաստեղծութիւն չդանոցները՝ զուտ գեղարուեստի երկրպագուներ էին, հեռեւորներ արուեստը արուեստի համար է միայն՝ սկզբունքին. իսկ միւսներն՝ հակառակորդները՝ չէին բաւականանում «թուշունի երգով», արուեստի մէջ նպատակ էին դնում արուեստը ծառայեցնում էին ժողովրդին: — «Թող տուր, բարեկամ, կառապանների սէր երգելի և այն ամէնը, ինչ որ գեղջկական և ականջ ծակող մի սխալ է այդ ... հաւատա մեզ, որ այնպիսի բէալականութիւն, որպիսին օրինակ քո „Вдѣ—лѣ по улицѣ“ տաճարի մէջ կայ, կխրանեցնէ բոլորին, որոնց էստեալքական ճաշակը զարգացած է: Սրբապղծութիւն (профанация) է նկարագրել հասարակական կեանքի ժահրոտ կողմերը ...»¹ — բարեկամաբար խորհուրդ էր տալիս Տուրգենևը (նորա հետ և Բոակինը): Սակայն միւս կողմից ոչ պակաս անուանի արուեստագէտներ բանաստեղծութեան համար այլ պահանջներ էին դնում. «Մեր ժամանակի ոգին այնպիսի է, զբում էր Բէլինսկին 1843 թ., որ ամենավեճ ստեղծագործական ոյժը կարող է միայն առ ժամանակ հիացնել՝ եթէ սոհմանաւական «թուշունի երգով», ստեղծելով ժամանակի պատմական և փիլիսոփայական իրականութեան հետ ոչինչ ընդհանուր բան չունեցող մի առանձին աշխարհ, եթէ երևակայէ՝ թէ երկիրն անարժան է իրեն, թէ իր տեղը ամպերի վերայ է, թէ աշխարհային տառապանքները և յոյսերը չպէտք է վրդովնել իւր խորհրդաւոր երազներն ու բանաստեղծական տրամադրութիւնները: Այդպիսի ստեղծագործական ոյժի արտագրութիւնները, որքան էլ ահաղին լինին, կեանքի մէջ չեն մտնի, հիացում և համակրութիւն չեն զարթոյնի ոչ ժամանակակիցների, ոչ էլ յաջորդ սերունդների մէջ ... Սպեւշտ-

Գործոթնան ապարոթնան հեշտոթնան համայնոթն է ժամանակն «գործ» ժամայնա գործին ... գորա համար հարկաւոր է լինել Ժաշտապի իւր հասարակութեան և իւր դարի դաւալի իւրացնել նորա շահերը իւր ձգտումները նրա ձգտումներին միացնել, գորա համար հարկաւոր է համակրանք սէր, ճշմարտութիւնն իմանալու գործնական առողջ զգացողութիւն, որ համոզումները գործից, զրուածները կեանքից չի բաժանում: 1: Ձերնիշեակին մի քայլ առաջ է անցնում Բէլլինսկուց. «Գեղեցիկը՝ կեանքն է» — վճռականօրէն պնդում է նա և այն միտքը պաշտպանում, թէ արուեստը շօշափելի օգուտ պիտի տայ ժողովրդին, հակառակ դէպքում մերժում է նրա նշանակութիւնը: Մտածող մարդու ուշադրութեանն արժանի բովանդակութիւնը միայն կարող է, ասում է նա, արուեստը փրկել այն նախաախիբից, թէ դատարկ զուարճութիւն է այն: Լոկ գեղարուեստական ձեւը արհամարհանքից կամ կարեկցական ժպիտից չի փրկի արուեստի արտադրութիւնը, եթէ այդ արտադրութիւնը իւր բովանդակած գաղափարի կարեւորութեամբ չի կարողանայ այս հարցին պատասխան տալ. արժէ՞ արդեօք աշխատել այդպիսի դատարկ բաների վերայ: Անօգուտ բանը իրաւունք չունի յարգուելու ... Սէր, սէր և միշտ սէր նկարագրելու սովորութիւնը ստիպում է բանաստեղծներին մոռանալ, որ կեանքը մարդուն ուրիշ անհամեմատ աւելի հետաքրքրող կողմեր ունի: 2:

Նեկրասովն ահա այս կարգի մտածողներից էր և արուեստի ու բանաստեղծութեան վերայ սոյնպիսի հայեացք ունէր. նա «քաղաքացի» էր, «իւր հասարակութեան և իւր դարի դաւալ», «իւր շահերը նրա շահերին էր միացրել». նա և՛ «համակրանք ու սէր» ունէր դէպի հասարակութիւնն ու ժողովուրդը և «առողջ ու գործնական միտք»՝ ճշմարտութիւնը հասկանալու և գնահատելու, և նա չէր մոռացել, որ «կեանքը մարդու համար անհամեմատ աւելի հետաքրքրող կողմեր ունի», քան միայն կնոջ սէր երգելը: Այս տեսակէտից էլ

1. Сочин. Бѣл. VI, էջ 209 և 219. Миръ Божій, 16.

2. М. Б. № 12, 17:

նրա տուած պատասխանը իւր խիստ քննադատներին շատ
 որոշակի պարզում է նրա հայեացքը. «Պարոններ, առաք-
 կում է Նեկ»-ը Տուրգենևի և Բոակինի դէմ թերեւս արդարա-
 ցի լինի ձեր պահանջը իմ ոտանաւորների վերաբերմամբ, եթէ
 էստետիքական խիստ հայեացքի տեսակէտից նայենք նրանց
 վրայ. բայց դուք մոռացել էք մի բան, որ իւրաքանչիւր գրող
 տալիս է այն, ինչ որ ինքը խորապէս զգացել է: Եւ բա-
 ցատրելով, որ երեսայութիւնից տեսել է «ցրտի» սովի և
 ամէն տեսակի խստութիւնների» ենթակայ ուսու գիւղացու
 «տառապանքները», ցոյց է տալիս, թէ ինչու իւր ոտանա-
 ւորների համար «մոտիւներ» է վերցնում հէնց այդ իրեն-
 քաջ յայտնի միջավայրից: Եւ միշտ հաւատարիմ իւր
 այս դաւանանքին՝ այնուհետեւ իւր ամբողջ կեանքի ընթաց-
 քում ներշնչման այդ աղբիւրին է դիմում, նորանից նիւթ
 առնում, ցոլացնում իւր բանաստեղծութիւնների մէջ մշտ
 իրական կեանքը, առաւելապէս նրա մռայլ և վիրաւոր կող-
 մերը, որից հրաժարուելու այնքան յորդորում և խորհուրդ
 էին տալիս յիշեալ «բարեկամները»: Նա առանց քաշուելու
 հարուածում է բոլոր նոցա, որոնք չեն համապատասխա-
 նում իւր պահանջած չափին, իւր գաղափարական համո-
 զումներին:—Արտայայտելով խեղճերի և թշուառների ցաւն
 ու դառն տանջանքները՝ նա այդ բոլոր չարիքների ար-
 մատները նոցանից դուրս, բարձր շրջաններում է գտնում,
 և նոցա դէմ էլ արձակում է իւր շանթերը: Նա շատ կծու
 երգիծանքով խայթում է տառապանք պատճառողներին,
 «աշխատանքի խաղաղ դաւակներին» անդորր կեանքը դառ-
 նութեան ծով դարձնողներին. նա ուղղակի կռւում է և այդ
 կռուի մէջ ոչ թէ մտրակ, այլ ինչպէս շատ ծիշտ կերպով
 նկատում է քննադատներից մէկը, մուրճ է բանեցնում, և
 մուրճի ուժգին հարուածներ է տալիս, կրակ թափում
 զրկանքներ հասցնողների, արդարութիւնը անխիղճ կերպով
 ոտնահարողների վերայ. նորա այս կարգի ոտանաւորները
 մանաւանդ փայլում են ոչ այնքան բանաստեղծական վսեմու-
 թեամբ, որքան զգացմունքի բուռն արտայայտութեամբ, ներ-
 քին կորովով, ուժեղ թափով—մի յատկութիւն, որի արժէքը

Թշնամիներն անգամ խոստովանում էին: Ժամանակակից շատ բարձրաստիճան անձինք, կալուածատերեր, ղերքի և պատուի տէր մարդիկ իրենց ծիշա պատկերն էին աեսնում Նեկի-ի երգիծական ոտանաւորների մէջ, և այդ է պատճառը որ նա այնքան շատ անձնական Թշնամիներ ունէր: Ահա նորա՝ կեանքն այսպէս իւր ամբողջ «վերաւորող պարզութեամբ» արայայտելու գէտ էր, որ այնպէս ջերմ կերպով բողոքում էր արիստոկրատ Տուրգենևը, որից, սակայն, հրաժարուել չյօժարեց երբէք Նեկրասովը: Մի արի և քաջամարտիկ մօքի զօրավար էր նա, որ իւր փայփայած գաղափարների համար ինքնամոռացութեան հասնող ոգևորութեամբ կռիւ էր հղում: շատ անգամ նոյն իսկ վայելչութեան սահայդպէս երբեմն յախուռն կերպով առաջ վարողը, նա չէր կարող անվրդով հոգւով և հանգիստ սրտով նկատել ու նկարագրել այն ամէնը, ինչ որ իրական կեանքը նորա առաջն էր դնում:

Мнѣ борьба мѣшала быть поэтомъ,

Пѣсни мнѣ мѣшали быть бойцомъ

տողերը լաւ բնորոշում են նորա թէ գործունէութեան եղանակը, թէ բանաստեղծութեան բնաւորութիւնը. Նեկրասովը սոսկ բանաստեղծ կամ սոսկ մարտիկ չէր, այլ երկուսը միասին: Զուր տեղը չէ, որ նա իւր մուսային «Թախծի և վրէժի» անունն է տուել. «Թախիծ, տառապանք, թշուառութիւն ու նեղութիւն էր երգում և վրէժ լուծել աշխատում նրա կոբոլի գրիչը: Եւ անհեռանք չանցան իդէալիստ բանաստեղծի ջանքերը, իւր փառաւոր նպատակին նա մոտամբ հասաւ շուտով:

Մեր խօսքը վերջացնելուց առաջ չմոռանանք, սակայն, մի հանգամանք ևս յիշելու, որ շատ աւելի խոր վիշտ և դառն կսկիծ էր պատճառում բանաստեղծի վերաւոր սրտին, յուզում նրա միտքն ու հոգին, քան ամենախիստ և չարացողում քննադատութիւններն անգամ: Գրագէտներ գանուեցան, միտ քննադատութիւններն անգամ: Գրագէտներ գանուեցան, որոնք Նեկրասովի գործը, նորա բանաստեղծութիւնները ըստ

կամս քննադատելով, նոցա գրական—բանաստեղծական ար-
ժանիքը մոռանալով և հեղինակի անունը հոյի հաւասարե-
լով չբաւականացան, այլ աշխատեցին թափանցել նրա դադա-
նի խորհուրդներն աշխարհը մանկ նրա սրտի խորքերը, շոշա-
փել նրա հոգու թելերը, որպէսզի՝ բանաստեղծի զգացումների
աղնուութիւնն ու համոզման ճշմարտութիւնը բմբռնելուց և
ճանաչելուց յետոյ՝ այդ գաղանին ու մեզանից ծածուկը և
նրա բանաստեղծութիւնների միջոցով մեզ յայտնի եղածը
կողքէ կողք դնելով, երկուսի հակասութիւնը և նորա յայտ-
նած գաղափարների կեղծ լինելը ցոյց տալ կարողանան: Աւհա
մի բրոշիւր է լոյս տեսնում (69 թ.), որով Նեկսի միջ ժըխ-
տում են ամէն ինչ, սկսած մարդկային ամենանուիրական
զգացումներից ու արժանաւորութիւններից — աղնուութիւն,
համոզում, ճշմարտութիւն, արդարութիւն և ինչ — մինչև բա-
նաստեղծական ընդունակութիւնը: Այնուհետև շատ շատերն
էին դժգոհութիւն յայտնում և դանդառուում, որ նա «խըս-
տասիրտ» ու «դաժան» է, որ միայն նրա «խօսքերի մէջ
զգացմունքի բոց կայ», որ նրա «ոտանաւորն ամբողջովին
սէր է, իսկ սիրտը սառն է ինչպէս քար», և որ, ուրեմն,
նրա բանաստեղծութեան ամբողջ բովանդակութիւնը «կեղծ»
է՝ այն չէ, ինչ որ իւր ներքինն է: Նա թշնամանում էր
այն բանի համար, որ բանաստեղծութեան մէջ տենդենցիա
է մտքի, հալածում՝ իրրեւ անխնայ մերկայնող և հարուա-
ծող, իրրեւ ազատամտական հովերով տարուած մէկը, և ինչ:
Այս ամէնն, ի հարկէ, խոր ցաւ ու վիշա էր պատճառում
բանաստեղծի զգալուն սրտին, վրդովում նրա միաքը, թու-
նաւորում կեանքը, բայց այդ դեռ ոչինչ էր իւր իսկ սեպ-
հական խղճի խայթի և յանցաւորութեան զիտակցութեան
առաջ՝ յանցաւորութիւն, որ մի չարաբաղդ դէպքից էր ա-
ռաջացել:

Ուստի գրականութեան համար տագնապայից տարի
էր 66 թ., որ կործանում ու մահ էր սպառնում նաև նրան.
Նեկրասովն այդ ժամանակ իւր „Современникъ“-ն էր հրա-
տարարում, և ահա նա դոնէ իւր այդ ամապիրը փրկելու
համար մի շողոքորթական ոտանաւոր է գրում ու նուիրում

գրաֆ Մուրաֆին և մի ժողովարանում նորա ու հաւաքուած քաղաքական առաջ հանդիսաւոր կերպով կարգում: Սակայն Նեկ-ի իւր ամադրի սիրոյն յանձն առած ստորացումն ղյժ չի ունենում փրկելու „СОВ“-ը, և նրա հրատարակութիւնն էլ արդելում է: Իսկ այս գէպքն այնուհետեւ մտօխ փաթաթան է դառնում թշնամիների համար՝ նորան իրքեւ շողորթութ, քսու, անձնական գծուծ շահի յետեւից ընկած մէկը ներկայացնելու, ինչպէս յիշեալ բրոշուրի հեղինակներն (Անտոնովիչ և Ժուկովսկի) էին արել: Ահա այս գէպքն է, որ հանդիսաւ չէ տալիս նորան և որդի պէս ուտում, մաշում է նրա սիրաւ: Թանջում խիղճը աւելի՝ քան թշնամիներէ բամբասանքներն ու դրամատութիւնները:

Что враги? пусть клеветуютъ язвительнѣй,

Я пощады у нихъ не прошу,

Не предумать имъ казни мучительнѣй

Той, которую въ сердцѣ ношу.

Եւ պէտք է նկատել, որ Նեկ-ի հոգին ճնշող և վորտփող պատճառի ծնէ եղել է նորա մէջ. իւր ծնողներից նրա ժառանգած (հարկաւ ոչ հաւասար չափով) երկու միմեանցից բոլորովին տարբեր գծերը միանալով՝ ծնունդ են տալիս բանաստեղծի հոգեկան մարտին, միմեանց վերայ գերիշխել տշխատում: Այս է պատճառը, որ բուն զուտ Նեկրասովեան բանաստեղծութիւնների կողքին երբեմն հանդիպում ենք այնպիսի առղերի, որոնց գոյութիւնը տարօրինակ է և խորթ Նեկ-ի ոտանաւորների ամբողջութեանը, որոնք և անհասկանալի կճնային մեզ, եթէ նրա հոգու առանձնայատկութիւններն ի նկատի չունենայինք: «Կարելի է մտածել, գրում է Міръ Божій-ի յօդուածագիր Վ. Կրանիխիւզը, որ այն բոպէին, երբ Նեկուայ Նեկրասովը թղթին էր յանձնում իւր փայփայած խոհերը, թաքուն սենեակ էր մտնում Նիկոլայ Ալեքսեւիչ և բանաստեղծի ոտանաւորներին աւելացնում իւր բարի ցանկութիւնը»: — Իւր հոգու այդ սեւ կողմի զիտակցութիւնն է պատճառ, որ բանաստեղծն այնքան անգամ՝ զղջացել, զղջման արատաւքներ է թափել: Նրա յաճախ զիմուժը հայրենիքին՝ «ժողովրդի հեա ունեցած ընդհանուր մի կաթիլ արեան համար» իւր մեղքերը, իւր յանցանքները ներելու, ինչպէս

և այն խոստովանութիւնը, թէ «ասլըն է առանց սիրելու»՝ մեղաւոր և փրաւոր սրտի յաւահառաջ ձայներ են: Իսկ հետեւեալ դանդաճները, թէ 30-րդ դարնանը հասնելով՝ իրեն համար դէժ հարստութիւն չէ՝ դիզել, որ «տխմարները նրա ոտքերի մօտ սողային» իսկ խելօքը այդ ժամին նախանձել կարողանար», Նեկրասովի հոգու այն արտայայտութիւններից են, որոնց մէջ երեւում է «Ալեքսէիչը»՝ որոնք սակայն նսեմանում են նրա շարունակ հնչող զղջման երգի և իրեն դատապարտող տողերի դիմաց: Եւ Նեկի-ի հոգու այս ստանձնայատկութիւնը ամենեւին նրա արժանիքը վայր չի ձգում: Ընդհակառակն, հէնց այն հանգամանքը, որ մօրից ժառանգած նրա արհիւ սիրտն ու հոգին շարունակ կռիւ են մղում հօրից մնացած բացասական կողմերի դէմ և միշտ յաղթանակով դուրս գալիս՝ շատ բարձրացնում է Նեկի-ի արժանաւորութիւնը:

Այսպէս թէ այնպէս, Նեկրասովի կատարած դերը ուռւ ժողովրդի վիճակի բարելաւութեան գործում անպայման օգտակար և անուբանալի է. նրա վառ ցանկութիւնն էր, որ «հայրենիքը կանգնէր ուղիղ ճանապարհի վրայ», և ինքը հայրենիքի ազատութիւնը շտեմած՝ գերեզման չիջնէր, «հայրենի դիւղի հողմը նրա ականջին մի ձայն հասցնէր, որի մէջ չսուէր մարդկային արեան և արատաւեքների եւումը»¹: Յանուն «ազատութեան մեծ զգացման» և մարդկային հաւասարութեան դադափարի անընդհատ կռիւ վարեց նա, տառապեալների, ստրկացածների արդար դատի պաշտպանութեանը նուիրեց իւր «փէժի և թախծի մուսան», մինչև որ «ցանկալի ժամը» հասաւ, և նա իւր սպասած պայծառ օրը տեսնելու արժանացաւ: Եւ այսպէս մեծ բարենորոգումների համար ճանապարհ հարթողներից և նախակարգապետներից մէկը հանդիսանալով՝ ցոյց տուեց որ

Кто, служба великимъ цѣлямъ вѣка,
Жизнь свою всецѣло отдаетъ
На борьбу за брата—человѣка,
Только тотъ себя переживетъ².

Ա. Տէր Պողոսեան.

1. Стих. II, էջ 11:

2. Նոյն III, էջ 373: